

Inte bara polsk riksdag...

Adelskulturen och dess arv i dagens Polen

BARBARA TÖRNQUIST-PLEWA

I EN ESSÄ MED TITELN "Vad för slags ethos behöver Europa?" resonerar den franske filosofen Paul Ricoeur över modeller för europeisk integration (Ricoeur 1994). För att komma närmare varandra, hävdar han, behöver européerna finna principer för "översättning" mellan kulturer. Det handlar förstås inte enbart om översättning mellan språken utan om viljan och förmågan att förstå *den andres* kulturella universum. För att åstadkomma detta behöver vi lära känna varandras identitetsberättelser, kollektiva minnen, symboler och de värdesystem som är knutna till dem.

De som tar sig an att tränga in i den polska kulturens universum blir snabbt varse vikten av det historiska arv som den polska adeln och den polska statstraditionen kallad *Rzeczpospolita szlachecka* — adelsrepubliken (1505-1792) har lämnat efter sig. Det har skrivits mängder av historiska studier om den polska adelskulturen, men det som ändå saknas är en monografi som på ett systematiskt sätt ur kulturhistorisk och kulturanthropologisk synvinkel analyserar de drag som kan spåras även i dagens polska kultur.¹ Denna artikel kan

¹ Det finns däremot ett antal publikationer som tematiskt ligger nära, t ex: en konferensvolym redigerad av Zofia Stefanowska: *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej*, Warszawa 1976, Andrzej Zajaczkowski böcker från 1961 (i tysk översättning från 1967) och 1993 samt en del skrifter av Janusz Tazbir publicerade t ex 1976,1983.

naturligtvis med tanke på sitt omfång inte fylla denna lucka, men den kan däremot ses som en idéskiss till en sådan monografi. I det följande vill jag således kartlägga och ge en översikt över de element av den polska adelskulturen som har relevans för det nutida samhället, detta i enlighet med kulturhistorisk forskningstradition, inriktad på att se hur "det gamla" dröjer sig kvar i det moderna, om-gjort men ändå levande. Utrymmet här ger inte möjlighet till någon djuplodande analys av de enskilda aspekterna i adelskulturens arv. Min förhoppning är dock att översikten här övertygar läsaren om ämnets betydelse och stimulerar till fördjupning.

Det polska adelsståndets specifika drag

Adeln (på polska *szlachta*) uppstod i Polen liksom i andra europeiska länder ur krigarföljet kring härskaren. Till skillnad från andra länder blev den emellertid mycket talrik. På 1500- och 1600-talen utgjorde detta stånd ca 10% av befolkningen i den polsk-litauiska staten, medan andelen adel i England under samma tid var ca 2 % och i Frankrike 1% (Davies 1981, 215). Den polska adeln lyckades också tillskansa sig en exceptionell maktposition. Statuterna i Košice som utfärdades 1374 sänkte den reguljära beskattningen av adeln till ett minimum och gav den rätt att rösta om alla extra skatter. Detta utnyttjades av adelsmännen för att pressa kungen till ytterligare privilegier. Flera andra lagar följde som lät adeln underkuva bönderna och starkt begränsa städernas makt och utvecklingsmöjligheter. Parlamentet (kallat *sejm*) hamnade helt och hållet i adelns händer. År 1505 antogs en konstitution kallad *Nihil Novi* som stadgade att inga lagar kunde stiftas utan samtycke av båda kamrarna i parlamentet. Det innebar att den övre kammarens (*senatens*) privilegierade position hade brutits och adelsmännen kunde, oavsett ekonomisk ställning, kontrollera hela lagstiftningen via sina representanter i sejmen. Denna princip för adelns demokrati (*demokracja szlachecka*) sammanfattades i en paroll som anspelade på konstitutionens första ord "Ingenting om oss utan oss". Sist men inte minst fick adeln också år 1579 en lagstadgad rätt att välja kung. Varje nyvald kung fick dessutom avlägga ed att han skulle respektera adelns rättigheter och privilegier (*Pacta Conventa*). Därmed blev

kungens makt hårt beskuren och adeln växte sig stark som den absolut viktigaste maktfaktorn i den polsk-litauiska staten. Den betecknade sin ställning som "gyllene frihet" (*aurea libertas*) och kallade sig den polska nationen (*Nação Polonica*). Uppfattningen att den polska nationen skulle inkludera även andra stånd som borgare och bönder slog inte rot förrän vid slutet av 1700-talet. Adeln var följaktligen mycket länge den enda bäraren av den polska nationella idén.

Ur ekonomisk synvinkel kunde adelsfamiljernas situation skilja sig avsevärt, eftersom adelstiteln inte automatiskt förde med sig någon jordegendom. Därför fanns det å ena sidan jordlös adel som kunde vara fattigare än bönderna och samtidigt fanns det en aristokrati vars medlemmar ibland var rikare än kungen. Ändå hade de alla i lagens mening samma politiska rättigheter. De rika adelsmännen behövde därför de fattiga adelsmännens stöd för att uppnå sina politiska mål. Detta skapade ett ömsesidigt beroende och en grund för en särskilt stark integration inom detta stånd. Adeln förenades i stoltheten över sin särskilda samhällsställning och skapade relativt enhetliga kulturmönster och värdesystem vilka senare spreds till andra samhällsskikt.

Janusz Tazbir, en av adelskulturens främsta kännare, urskiljer två faser i adelns utveckling. Den första omfattar 1500-talet, dvs. den period då humanismen och renässansen blomstrade i Polen. Den kallar han för "den öppna inställningens fas" (se Tazbir 1983, 137). Då formades den adliga kulturgemenskapen under inflytande av idéströmningar från väst. Reformationsidéer blev populära och genom Warszawakonfederationen 1573 fick adeln en lagstadgad religiös frihet för alla i den polska staten. Polen kallades då "kättarnas paradiset" och blev en fristad för ett flertal religiösa grupper som förföljdes i andra delar av Europa, t ex arianer eller anhängare av den tjeckiska Brödrauniteten. Den polska adelskulturen utgjorde på den tiden ett attraktivt kulturmönster för ruthensk och litauisk adel som assimilerades inom denna kultur.

Den andra fasen började på 1600-talet och varade ungefär till mitten av 1700-talet. Det var den så kallade "sarmatismens" epok. Sarmatism var en specifik polsk adlig kulturformation och ideologi. Begreppet kommer från ordet "sarmater", beteckningen på en folkstam som enligt en av adeln omhuldad myt hade kommit från stäpperna vid Svarta Havet någon gång omkring 600—100 år f.Kr.,

erövrat de polska områdena och så småningom gett upphov till det polska adelsståndet. Det var således en etnogenetisk myt som skulle legitimera adelns rätt att betrakta sig själva som separat nation, etniskt skild från de polska bönderna. Sarmatismen utvecklades under motreformationen och under den tid då Polen befann sig i en djup kris på grund av utdragna och utmattande krig mot Turkiet, Ryssland och Sverige. Den blev därmed till en kulturformation inställd på att odla och försvara det egna och inhemska, inåtvänd, konservativ och även xenofobisk. Sarmatismen flätades också samman med barockens andliga atmosfär och dess stora intresse för religion och mystik. Adelskulturen fick under sarmatismens inflytande en mycket originell prägel i mötet mellan de katolska och västerländska elementen och inflytandet från Orienten. Det sistnämnda var särskilt uppenbart i den polske sarmatens kläder och frisyr. Hans dräkt liknade i mångt och mycket den turkiska: en lång kroppsnära rock, *żupan*, och över den ytterligare en rock med uppskurna ärmar, *kontusz* båda sydda i siden, samt ett brett bälte, också det i siden med mönster i orientalisk stil. Sarmaterna hade lång mustasch, men var för övrigt slätrakade, och även hjässan kunde vara delvis rakad och håret i övrigt kortklippt — en frisyr inspirerad av mongoliska krigare (Rostworowski 1983,149-160).

Detta utseende uppfattades av västeuropéer som exotiskt och barbariskt men väckte samtidigt begeistring (Tazbir 1983, Jasnowski 2008, 74—75, Johansen 2002, 105). Flera europeiska kungar och aristokrater som den svenske Gustaf II Adolf eller den danske Fredrik III hade uppsättningar av sarmatiska kläder som de kallade för "polska" i sina garderober och bar dem vid särskilda tillfällen (Johansen 2002, 105-107). Under 1800-talet fick den sarmatiska dräkten en symbolisk funktion i den polska bildkonsten (Porębski 1962). *Żupan*, *konfuse* och *karabela* (sabel) stod för längtan efter det gamla Polen och för patriotism men också traditionalism och ibland även konservatism.² Under olika epoker har polska nationella ledare gärna odlat en tjock, "sarmatisk" mustasch, t ex Józef Piłsudski (1867-1935) och i vår tid även Lech Wałęsa. Detta är bara *ett*

² Som exempel kan nämnas Teofil Kwiatkowskis målning *Fredrik Chopin spelar på balen på Hotel Lambert i Paris* eller Jacek Malczewskis *Melankoli*.

exempel på hur adelskulturen blev en del av den polska nationella traditionen, och nedan följer fler av de viktigaste.

Den polska herrgården (Dworek polski)

Adelskulturens blomstringsperiod i Polen sammanfaller med renässansen och barocken. De byggnader som adeln då lät uppföra var präglade av dessa stilar. Från och med början på 1600-talet blev det vanligt att adeln byggde sig herrgårdar: hus som placerades för att dominera landskapet runt omkring, oftast omgivna av parkanläggningar och med en paradallé som ledde fram till huset. Herrgårdsstilen hade sitt ursprung i Italien (*casa di villa*) (Leśniakowska 1992, 12) och blev populär i stora delar av norra Europa, inklusive Sverige.³ I Polen har dess popularitet hållit i sig särskilt länge och behållit sin attraktivitet fram till idag. Från och med mitten på 1600-talet blev herrgården ett av de viktigaste inslagen i landskapet. En typisk polsk herrgård var en rektangulär bostadsbyggnad av medelstorlek, byggd i ett plan, med vitmålade ytterväggar, ett karaktäristiskt brutet tak och en *ganek* — en pelarprydd paradentré. I början byggdes herrgårdarna oftast i trä (lärkträ var vanligast) och långt senare i sten. Det byggdes hundratusentals herrgårdar, och de blev en del av den inhemska arkitekturen, uppförda anonymt och i masskala, av inhemska material och enligt traditionella planlösningar (Leśniakowska 1992, 13). Herrgården som i början var en typisk adelsmannabostad imiterades senare vid bygget av prästgårdar och de rikaste bondgårdarna. Sedan början av 1900-talet byggdes även de välbeställdas sommarhus ofta i herrgårdsstil. Herrgårdsstilens popularitet har gått i vågor och det betecknande är att dess uppgångar sammanfaller med perioder då det polska samhället söker stabilitet efter stora kriser, t ex efter Polens delningar i slutet av 1700-talet, efter första världskriget och senast efter kommunismens fall. Sedan 1990-talet har det varit i ropet att restaurera gamla herrgårdar som den kommunistiska regimen ofta låtit förfalla, samt att bygga nya hus i den polska postmodernismens herrgårdsstil.

³ Leśniakowska (1992, 12) hävdar att det är sannolikt att svenska herrgårdsbyggare hämtat sina modeller i Polen.

En förklaring till herrgårdens popularitet är att den sedan 1800-talet intagit en viktig plats i den nationella symboliken. När Polen år 1795 försvann som stat från Europas karta och adelns gamla värld gick under, gjorde polska nationalromantiker herrgården till symbol för det inhemska, urpolska och traditionella. I den polska 1800-talslitteraturen blev herrgården närmast ett nationellt sacrum.⁴ Den stod för kontinuiteten i nationens liv. Den framställdes som en bastion där de viktigaste nationella värdena som utgjorde grunden för den polska identiteten skulle försvaras: minnet av den svunna storheten och av alla som offrat sig i kampen för Polen, den katolska tron, polska språket, sederna och sist men inte minst familjen. Herrgården var ett familjehus och familjen sågs som polskhetens sista och viktigaste bastion. Herrgården som stod för "det polska hemmet" var en polack-katoliks fästning, där han/hon skulle "bestå" (*trwać*)⁵ och föra den polska traditionen vidare. Denna livsstil och ideal presenterades i 1800-talets populärkultur, både i bud (Wiercińska 1976), och litteratur samt i den katolska kyrkans predikningar som en förebud (Cywiński 1985, 202-230). Mytologiseringen av herrgården har visserligen alltid haft sina starka kritiker som sett herrgården som konservatismens näste. De har dock ändå inte lyckats rubba herrgårdens starka position i den kollektiva föreställningsvärlden (Janion & Zielińska 1983). Detta kan förklaras dels med samhällets behov av identitetsstärkande och integrerande symboler, dels med att föreställningarna om herrgårdens viktiga roll för kultiveringen av den nationella traditionen hade viss grund i verkligheten. Studier av källor som brev, dagböcker och memoarer har visat att herrgården i stor utsträckning utformade och förde vidare seder, bruk och beteendemönster som betecknades som urpolska och "patriotiska" traditioner (se Jedynak 1996, 2004). Till dessa hörde till exempel återkommande, nästan rituella berättelser om viktiga händelser i Polens historia, högläsning av litteratur med patriotiskt innehåll, kollektivt sjungande av patrio-

⁴ Det finns otaliga exempel på detta, men låt mig nämna bara två stora klassiska verk från 1800-talet som idealiserar herrgården: A. Mickiewiczs *Pan Tadeusz* (Herr Tadeusz) och E. Orzeszkowas *Nad Niemnem* (Vid Niemens stränder).

⁵ Ett uttryck från den polska katolska diskursen, etablerat på 1800-talet. Det används ännu idag, till exempel i namnet på den katolska konservativa privata TV-kanalen i Polen - "Trwam" ("jag består").

tiska sånger, högtidlighållande av nationella minnesdagar, böner och mässor för fosterlandet. Hjältarna och martyrerna för Polens sak stod i fokus för dessa handlingar och ritualer. Kulten av det religiösa och det nationella flöt ihop, vilket gav det förmedlade budskapet en särskild styrka. Symboler och myter med ursprung i det gamla Polens adelskultur omformades, flätades samman med romantikens kultur och spreds vidare av herrgårdens invånare. Ett viktigt objekt för kult och mytologisering i de polska herrgårdarna var den sarmatiska adeln och "Barkonfederationen" 1768-1772 (Jedynak 2004, 99-101, Kamionkowa 1971). Bar-konfederationen, den sarmatiska adelns desperata försök att försvara Polens suveränitet gentemot Ryssland började så småningom betraktas som den första länken i den långa kedjan av polska nationella uppror som har ägt rum från slutet av 1700-talet till modern tid (Törnquist-Plewa 1992, 129-174). Via Bar-konfederationen skrev adeln in sig i den polska moderna nationella ideologin (se Stefanowska 1972). Herrgården kopplade på det viset samman adelskulturens tradition med den moderna nationella kulturen.

Umgänges kultur, seder och värderingar

Adeln byggde herrgårdar på sina lantgods och tillbringade där också större delen av sitt liv. Det lantliga livet formade till stor del adelns vanor, seder och bruk. I det lugna och ibland långtråkiga livet på landet kan man se grunderna till den polska gästvänligheten som vitt omtalas i reseberättelser. Överflöd på mat och ledig tid gjorde att gäster sågs som ett välkommet avbrott i vardagen och anledning till fest (Jasnowski 2008, 281-291, Łoziński, 1974, 203-204). Seden anbefalldes att man skulle visa stor generositet mot varje gäst som skulle överösas med mat och dryck. Adeln ville dessutom gärna imponera med sitt välstånd och sin konsumtionsinriktade livsstil. Detta hörde till den feodala livsstilen inte bara i Polen utan i hela Europa. I Västeuropa blev den dock gradvis marginaliserad, först genom protestantismen som fördömde all sorts utsvävningar och senare genom de borgerliga värderingarnas seger i samband med industrialismens och kapitalismens frammarsch. För det ekonomiskt aktiva borgerskapet blev tiden till en vara som kostade — pengar

skulle i första hand investeras, och först i andra hand användas som statussymbol. Protestantismens etik berörde Polen i mycket ringa utsträckning och kapitalismen utvecklades sent. Resterna av den feodala livsstilen, i vilken traditionen av gästvänlighet ingick, har därför dröjt kvar länge, särskilt på landet, och spridit sig till alla samhällsskikt (Ossowska 1947). Överflödet på mat och alkohol-haltiga drycker på polska fester (särskilt bröllopfester) även under svåra ekonomiska tider, t ex under matkupongernas tid på 1980-talet, förvånade utländska besökare (Krzemińska 1997, 116). Den gamla principen som sammanfattas i det polska talesättet "pantsätt dig men slå på stort!" (*Zastaw się. a postaw się*) är förbluffande nog fortfarande mycket aktuell i Polen. Att bjuda och festa är en självklar del av umgänget och de som inte kan eller vill det riskerar att sjunka i status.

Ett annat umgängesmonster som hängde ihop med adelns liv på landet var vikten att upprätthålla goda kontakter med släkt och grannar och hålla sig med en så stor vänskapskrets som möjligt (Kitowicz 1970, Bystroń 1960). Detta var viktigt dels för att inte bli socialt isolerad ute på sitt gods, dels för att kunna påverka det politiska livet. Den lokala politiken styrdes av adeln via lokala tingsmöten (*sejmiki*) och det var angeläget att ha många anhängare bland tingets ledamöter för att uppnå sina mål (t ex en högre politisk post). Privata nätverk, och särskilt förbindelser via familj och grannar gav stor utdelning i det offentliga livet (Zajączkowski, 1967, 100-117). Detta bruk att bygga stora och starka personliga nätverk har förblivit ett levande inslag i det sociala livet. Författare och samhällskritiker både på 1800- (t ex Norwid) och 1900-talen (t ex Brzozowski) påpekade att det finns en tendens att "personalisera" allting i Polen, att sätta informella förbindelser och privata lojaliteter högre än lagen. De hävdade att polackerna inte bildar ett riktigt samhälle utan ett grannskap i adelns stil (Walicki 1982, 330-331). Samma observation gjordes av den polske sociologen Stefan Nowak som i slutet av 1970-talet genomförde omfattande undersökningar av attityder och värderingar i samhället och kom fram till att majoriteten av polackerna ansåg sig vara skyldiga lojalitet först och främst mot sin familj och därefter mot sina vänner. Lojaliteten mot staten sattes långt ner på värdeskalen (Nowak 1979). Dessutom fann han en bred tolerans för vänskapskorruption och nepotism, dvs. för främjandet

av ens vänner och släkt vid utövandet av tjänsteuppdrag och i det offentliga livet. Nowak och andra forskare (t ex Wedel 1990, 237-260) såg dessa attityder som resultat av den alienation som många polacker kände gentemot den kommunistiska staten. Frågan är dock om det inte snarare handlar om ett gammalt beteendemönster som har bevarats i Polen pga. den politiska situationen på 1800- och 1900-talen då polackerna levde inom förtryckande stater vars lagar och institutioner de inte litade på. Det var familjen, grannarna och vännerna som fick stå för tryggheten under alla dessa år.

Adeln hade egna väl utvecklade regler för "vett och etikett". De som inte följde dem riskerade att klassas ner och betraktas som oäkta adelsmän. Vittnesmål om detta finns i *Liber Chamorum*, skriven på 1600-talet av Walerian Nekanda Trepka som reste landet runt för att avslöja dem som falskeligen uppgav sig äga adelstitlar (Trepka, utgåva från 1963). De som inte kunde uppföra sig kallades för *chamy*, en beteckning på de icke adliga (dvs. plebs), som i modern polska betyder "tölp", "oförskämd typ".

Adelsmännen tilltalade varandra med termen "*pan*" (herr) och detta blev i modern tid det normala formella tilltalssättet i polskan. I det kommunistiska Polen gjordes försök att ersätta denna relik från adelskulturen med tilltalet "*obywatelu*" (medborgaren) eller pronomenet "*wy*" (ni), ett tilltal lånat från ryskan. Inget av detta slog rot.

De polska adelsmännen var måna om att betona jämlikheten sinsemellan, oberoende av den materiella ställningen, men de var samtidigt mycket noga med att titulera varandra med rätt titel och starkt markera sitt avstånd till alla med icke adlig status (Zajęzkowski 1967, 44—48). Hierarkier upprätthölls strängt och detta har lämnat varaktiga spår i umgängeskulturen. Både polska och utländska iakttagare av samhällslivet på 1800- och 1900-talen har vittnat om den allmänt utbredda tendensen att behandla människor olika beroende på deras yrke och ställning i samhällshierarkin (för exempel se Lewandowski 1995, 139) och sett detta som ett arv från adelskulturen (Zimand 1976, 116-117)). Längre såg man t ex ner på människor som befattade sig med handel eller kroppsligt arbete, sysselsättningar som var ovärdiga för en adelsman (Hensel 1997, 161). Denna attityd försvann först så sent som under de senaste

årtiondena. Att tilltala folk med rätt titel och generellt att markera de befintliga hierarkierna är emellertid fortfarande viktigt.⁶

Adeln lade stor vikt vid det yttre, vid lämplig klädsel och ceremonier. Särskilt viktiga var välkomst- och avskedsritualerna. Utländska besökare slogs av djupa, i deras smak orientaliska bugningar med omfamnande av knän och kyssar på hand och kind utdelade till gäster (Jasnowski 2008, 75-76). Kyssar på kinden är fortfarande vanliga i den polska umgängeskulturen, medan den från riddar-kulturen övertagna seden att kyssa kvinnor på hand som mycket länge levt kvar börjar försvinna. Omfamnandet av knän är helt borta, men minnet av denna ritual har bevarats i en skämtsam, gammaldags hälsningsfras, *Padam do nóyek* ("Jag böjer mig ner till era fötter.").

Vältalighet, konsten att hålla tal och föra en konversation, att glänsa med retoriska grepp och allmän bildning och belevnhet var också mycket viktiga i det adliga umgänget. Polska sociologer och kulturforskare är eniga om att dessa uppföranderegler senare övertogs av intelligentsian och äger viss giltighet än idag (Ossowska 1947, Chałasiński 1997, Tazbir 1976). De påpekar att det polska sällskapslivet, med dess förkärlek för elegans, lyx, vältalighet och galanteri mot kvinnor, skiljer sig väsentligt från t ex det tjeckiska eller tyska som präglades av borgerskapets kulturmönster.

I den litteratur som skrevs av polska adelsmän på 1500- och 1600-talen lovprisades godsägarnas lugna liv på landet. Ett sådant liv skattades högt av adeln då det gav dem känsla av handlingsfrihet och oberoende. Talesättet "att vara sin egen herre" (*Pan sobié*) uttryckte varje adelsmans livsideal. Individualism och frihet var kärnan i adelns ethos. Enligt Tazbir (1976, 33) övertogs individualismens arv i första hand av polska bönder tillsammans med övertygelsen att jordägande är källan till oberoende och värdighet. Detta har framförts som en av förklaringarna till varför polska bönders motstånd mot kollektiviseringen var så starkt jämfört med andra länder i östblocket.

⁶ Det är inte svårt att hitta exempel på titelmani, t ex personer som framför sina namn sätter upp till sex titlar. Se Tazbir 1983, s.236.

Individualismen var kopplad till två andra viktiga värderingar i den polska adelskulturen — heder och värdighet. Båda har sin grund i det riddarethos som omhuldades av adeln (Ossowska 1986, 141— 143). *Heder* handlade om att uppträda på ett sätt som förtjänade respekt, väket för adeln bland annat innebar att vara modig, att inte låta sig underkastas och hunsas, och att leva på en ekonomisk nivå som motsvarade ens samhällsposition (dvs. att inte snåla). *Värdighet* var inte något som kom utifrån utan var tillhörig varje individ på grund av de inneboende egenskaperna, den "andliga adligheten" (Ossowska *ibid.*, 141). Att försvara sin heder och värdighet var viktigt för varje adelsman och betoningen av dessa värden gjorde att den polska adeln uppfattades som stolt och ibland även högmodig (för exempel se Lewandowski, 1995, 168). Detta gav upphov till att det bland Polens grannationer — ryssar, vitryssar, ukrainare och tjecker — uppstod en stereotyp av polacken som stolt, högmodig och skrytsam (se Walas 1995).

Begreppen heder och värdighet blev också återkommande element i den nationella diskursen på 1800- och 1900-talen. Parollen "Gud, *heder* och fosterland" prydde baner som bars i strid eller under patriotiska manifestationer. Det var nationens heder som skulle försvaras till varje pris. Det handlade om att inte acceptera underkastelse varken som individ eller nation. Dessa värderingar kan ha varit en bidragande orsak till att polacker alltid hade svårt att finna sig i att leva under auktoritära styren och inte drog sig för öppet motstånd. En särskild uppmärksamhet i detta sammanhang förtjänar den förnyade populariteten av begreppet "värdighet" i den polska demokratiska oppositionens retorik på 1980-talet. Begreppets renässans började med att det användes med eftertryck av den polskfödde påven Johannes Paulus II i hans predikningar till polackerna 1979. Han betonade varje människans rätt till värdighet och behovet att värna om den. Senare återkom begreppet ofta i Solidaritetsrörelsens skrifter. I Solidaritets program från 1981 påpekades att den kommunistiska regimen kränkte människans värdighet och att ett av rörelsens mål var att försvara denna värdighet (se Król 1981). Ett begrepp, hämtat ur den polska adelskulturens värld, fick därmed nytt liv och en mer universell betydelse.

Kvinnans ställning

Adelskvinnorna i *Rzeczpospolita* hade en relativ stark ställning i samhället jämfört med kvinnor i andra europeiska länder. Lagen garanterade dem lika arvsrätt med männen och rätt att förfoga över sin hemgift efter äktenskapets ingående. De kunde också själva förvalta gods och förmögenhet, vilket gav dem ekonomiskt beroende. Eftersom landets försvar länge byggde på *pospolite ruszenie*, dvs massuppbåd, vilket innebar att varje adelsman var beredd att tillsammans med ett beväpnat följe dra ut på stridsfältet när kallelsen kom, fick kvinnorna då överta mannens roll och själva styra godsen. I samband med de återkommande nationella upproren på 1800-talet upprepades mönstret. Männen stred, och inte sällan dödades de eller straffades med förvisning till Sibirien, och kvinnorna fick då ta på sig rollen som familjens överhuvud. Detta gav de polska adelskvinnorna självförtroende och insyn i de flesta aspekterna av samhällslivet. Detta uppmärksammades ofta av utländska resenärer till Polen under 1500-, 1600-, 1700- och även senare under 1800-talet. Gång på gång beskrev de den polska kvinnan som självständig, modig med ett fast grepp om familjen och godset (se citat i Łoziński 1974, 176-77, Jasnowski 2008, se även Brandes 1890). Hon sades vara mannens kompanjon i allt utom "dryckenskap och politik" (Jasnowski 2008, 78). Det sistnämnda berodde på att kvinnor inte fick inneha politiska poster, men det påpekades att de var mycket politiskt engagerade. De agerade emellertid mycket bakom kulisserna (Łoziński *ibid.*, Jasnowski 2008, 80) med att ta politiska initiativ, men syntes inte mycket i offentligheten. Det är anmärkningsvärt att samma bud framträder i analyserna av det moderna Polen, t ex kvinnorna i Solidaritetsrörelsen (se Penn 2005, Brown 2003). Det tyder på varaktighet i de kulturella beteendemönster som är knutna till könsrollerna.

I den polska adelskvinnans ställning kan man också se rötterna till det på 1800-talet skapade romantiska idealet av "den polska modern" (*Matka Polka*) som definierade kvinnans roll i den nationella gemenskapen. Hennes plikt var att uppfostra barn i trohet till katolicismen och den polska nationen. Den polska modern skulle vara modig, stark och beredd att offra sina söner på nationens altare. Hon skulle vara kapabel att träda in i rollen som familjens över-

huvud när maken ägnade sig åt politik men beredd att ge honom tillbaka denna plats när han återvände. "Den polska modern" är fortfarande idag en stark stereotyp, mycket omdebatterad och kritiserad av den polska kvinnorörelsen (Walczewska 2000, 126-130, 139-144; Törnquist-Plewa & Malmgren 2007, 9-10, Packalén 2004).

Den religiösa kulturen

Under de sekler då den polsk-litauiska adelsrepubliken befann sig i full blomstring skakades Europa av reformationsrörelser och av motreformationen. Tack vare den sedan 1573 lagstadgade religionsfriheten undgick den polsk-litauiska adelsrepubliken religiösa krig. Reformationsidéerna blev i början populära bland adeln. Trenden vände emellertid på 1600-talet, då motreformationen (ledd i Polen av jesuiter) tidsmässigt sammanföll med återkommande krig som Polen-Litauen fick utkämpa med sina grannstater. Fienderna hade andra statsreligioner — Turkiet var muslimskt, Ryssland ortodoxt och Sverige protestantiskt och de två sistnämnda fienderna använde också religionen för att vinna de ortodoxa respektive de protestantiska polackernas stöd och lojalitet. Under dessa omständigheter kunde de icke katolska polackerna misstänkliggöras som potentiella landsförrädare, medan katolicismen framstod som en enande faktor för den hotade staten. Den katolska religiösa identiteten blev en viktig markering för lojalitet mot den polske kungen. Den polska sarmatiska adeln gjorde katolicismen till ett slags nationell religion. Just vid denna tidpunkt, kan det hävdas, uppstod den starka koppling mellan polskhet och katolicism som förstärktes senare, först under delningarnas tid på 1800-talet då det sammanfattades i uttrycket "polack-katolik" och sedan under kommunisttiden under kampen mot regimens ateistiska politik.

Flera polska forskare har också påpekat att den typ av religiositet som polacker uppvisar idag ligger nära de religiösa uttrycksformer som skapades på 1600-talet under barockens, motreformationens och sarmatismens inflytande (Czarnowski 1956, v.2, 165, Rottenberg 1985, Tazbir 1976, Wasilewski 1983, 308). Det handlar om en folklig katolicism som flätar samman folkliga sedvänjor och religiösa riter. I sarmatisk anda blandas den religiösa symboliken med den nationella.

Det byggs t ex julkrubbor eller "Kristi gravar" (till påsken) som innehåller nationella budskap,⁷ mässor hålls för fosterlandet etc. Den största vikten läggs vid upplevelsen, inte förståelsen. Känslor, mystik, tro på mirakel, kulten av helgonen och Jungfru Maria är mycket betydelsefulla, likaså kultens yttre former — högtidliga processioner, fastor och pilgrimsfärder. Det är en mycket extrovert religiositet i motsats till den introverta och kontemplativa (Rottenberg 1985, 94). Den tenderar att överbetona riterna och formerna på bekostnad av iakttagandet av budordens etiska normer. Den polska katolicismen har bevarat dessa drag sedan 1600-talet eftersom den har varit mycket traditionsorienterad och inriktad på att behålla samhörighetskänslan med "förfädernas religion". I tider av återkommande stora omvälvningar i samhället, som krig, landets delningar, uppror, ockupationer stod den för kontinuitet och förankring.

Ett utmärkande drag för den polska religiositeten är den starka Mariakulten. Mariakulten är förstås generellt förenad med katolicismen, men i Polen har den blivit särskilt framträdande sedan 1600-talet då det uppstod över 400 kultplatser tillägnade Maria (Tazbir 1983, 123). Den katolska kyrkan uppmuntrade Mariakulten eftersom den markerade katolicismens ståndpunkt gentemot reformationskyrkor som tog avstånd från dyrkan av den Heliga Jungfrun och helgonen. Den mest kända platsen ägnad åt Mariakulten är Jasna Góra-klostret i Częstochowa med en legendomspunnen bild kallad Svarta Madonnan. Under det svensk-polska kriget i mitten på 1600-talet användes Jasna Góra som en mobiliserande symbol. Det utbasunerades att Maria hade räddat klostret undan den svenska belägringen och skulle rädda Polen från den svenska invasionen. Kulten kring Svarta Madonnan tilltog då ännu mer i styrka. År 1717 kröntes den heliga bilden med påvekronor, vilket i den sarmatiska religiositetens anda tolkades som kröningen av Maria till Polens drottning. Tron på att Maria är Polens beskyddarinna och kan utföra mirakel för att rädda nationen har sedan dess växt sig stark i den polska föreställningsvärlden. Den har kommit till uttryck under alla

⁷ Stallet i krubban, till exempel, som föreställer Polen som ger skydd åt Jesusbarnet, eller Kristusfiguren på korset som representerar det lidande Polen (se Törnquist-Plewa 1992, 106).

nationella resningar på 1800- och 1900-talen, senast under Solidaritets kamp mot den kommunistiska regimen (Törnquist-Plewa 1992). Jasna Góra har sedan 1600-talet varit ett viktigt pilgrimsmål och en stark integrerande religiös och nationell symbol.

Den politiska kulturen

Politisk kultur kan definieras som det sätt på vilket en bestämd grupp betar sig i den politiska staren samt denna grupps politiska föreställningar och värderingar (se White, Gardener & Schöpflin 1987, 33). Den polska adeln skapade en säregen politisk kultur och flera av dess element lever kvar i den moderna politiska kulturen, även om de har undergått olika transformationer. Ett exempel på detta är föreställningen att Polen har ett speciellt uppdrag att utföra i Europa, en föreställning som bottnar i den polska adelns övertygelse att Polen var *Antemurale Christianitatis*, dvs. försvarare av Kristendomen (förstått i första hand som den västkristna gemenskapen) gentemot de otrogna, först och främst turkarna, men också ortodoxa moskoviter (Ryssland). På 1500- och 1600-talen var det flera länder som gjorde anspråk på att kalla sig "kristendomens bålverk", men efter den polska segern över turkarna vid Wien år 1683 kallade påven just Polen för "Antemurale". Detta förstärkte de polska sarmaternas övertygelse att de var en av Gud utvald nation med en speciell uppgift i Europa som därmed skulle stå i skuld till Polen. Denna föreställning förmedlades senare från en generation till nästa och till samhällets alla skikt (Krzyżaniakowa 1992, 3-24). Den transformerades och på 1800-talet återkom den i skepnad av den polska romantiska messianismen som förkunnade att Polens uppgift var att kämpa och uppoffra sig för universell befrielse från allt tyranni och för att införa etiska principer i den europeiska politiken (Walicki 1982). På 1900-talet antog denna föreställning ytterligare nya former. År 1920, i samband med det polsk-sovjetiska kriget, betraktades Polen som Europas bålverk mot bolsjevismen och under oppositionens kamp mot den polska kommunistiska regimen som försvarare av demokrati med uppdrag att sprida demokratins ideal i det kuvade Östeuropa (Ernest 1984, 109). Tron att Polen har en speciell roll att spela i Europa dök också upp i debatterna om

Polens medlemskap i EU och är ännu idag ett levande element i den konservativa diskursen (Törnquist-Plewa 2002).

Till de centrala värdena i adelns politiska kultur hörde frihet, jämlikhet och demokratiska ideal. Jämlikhet gällde förstås enbart adelsmännen emellan. Med demokrati menade de hela adelns, men enbart adelns, möjlighet att via sina representanter påverka politiska beslut. Detta byggde på övertygelsen att källan för den politiska makten inte var Gud eller kung utan en suverän nation (underförstått adeln som utgjorde nationen). Staten var en *Res Publica*, en gemensam angelägenhet för hela adelsnationen. Med frihet menade adeln sina privilegier och sin rätt att uppträda suveränt inför kungen (dvs. centralmakten). Här ingick också rätten till civil olydnad mot kungamakten. Maktrelationerna mellan kungen och adeln byggde på kontrakt. Om kungen bröt mot lagar och kränkte adelns rättigheter hade adelsnationen rätt att buda en väpnad sammanslutning mot kungen, en s k *konfederation* eller *rokosz*. Alla dessa rättigheter försvann när Polen delades vid slutet av 1700-talet. Adeln, i synnerhet den lägre adeln som hade förlorat sina privilegier och i många fall även blivit av med sina adelstitlar, kunde inte finna sig till rätta i de auktoritärt styrda monarkierna som sinsemellan hade delat upp Polen. Adeln förenade därmed tanken på individuell frihet med idén om den förlorade suveräna staten. Drömmarna om individuell och nationell frihet smälte samman och adeln ställde sig i spetsen för nationella uppror mot delningsmakterna. Den blev bäraren av den polska statsidén och idén om kampen för frihet. Dessa överfördes så småningom till andra samhällsklasser samtidigt som begreppet "den polska nationen" (*Natio Polonica*) breddades till att omfatta alla samhällsskikt på de forna polska territorierna (Törnquist-Plewa 2000, 192-197). Det polska samhället ärvde således från adelskulturen en stark frihetstradition och den demokratiska idén att nationen har rätt att delta i maktutövning och rätt att kontrollera och begränsa centralmakten. Detta arv har gett sig till känna under Polens hela moderna historia i samhällets kontinuerliga motstånd mot olika förtryckarregimer, senast under det kommunistiska styret. Enligt forskarna Herer och Sadowski (1990, 127—133) var den polska kulturen på grund av dessa drag oförenlig med det kommunistiska systemet. Även de kommunistiska kritikerna av den demokratiska oppositionen hävdade att den bland annat hämtade näring i

"kulturella arketyper" med rötter i adelsrepubliken (Reykowski 1983, 136) och kallade t ex Solidaritet för en "modern konfederation" (Toeplitz 1982). I sin retorik hänvisade Solidaritetsrörelsen också åtskilliga gånger till adelsrepublikens traditioner t ex genom att åberopa adelns stolta paroll från konstitutionen *Nihil Novi* (1505) — "ingenting om oss utan oss". Samma paroll användes senare av homorörelsens aktivister i deras kamp för de homosexuellas rättigheter i det polska samhället (se omslaget på de homosexuellas tidskrift *Efebos* nr 1,1987).

Solidaritetsrörelsen var visserligen inte en väpnad protest som de adliga konfederationerna brukade vara men det var däremot de nationella uppror som ägde rum på 1800-talet. Dessa hämtade sin inspiration i konfederationer (den sarmatiska Bar-konfederationen från 1768 betraktades av romantikerna som det första nationella upproret) och generellt i kulten av den väpnade kampen, som ärvts från adelskulturen. Riddarethoset som involverade kulten av den väpnade kampen hölls länge vid liv bland adeln. Svärd och sabel var inom denna kultur symboler för manlig värdighet och heder. Från riddarethoset tog adeln också över en beundran för mod, hjältedåd och dödsförakt i striden. Dessa drag hyllades senare av romantikerna under upproren på 1800-talet, och på 1900-talet blev de viktiga inom den militära kulturen. Den starkt kulturellt förankrade kulten av kampen kan förklara varför pacifismens ideal aldrig har blivit starka i Polen trots polackernas bittra och tragiska erfarenheter av återkommande krig.

Andra drag som tillskrivs den polska politiska kulturen och har sitt ursprung i adelsrepubliken är en outsläckt debattlusta (*sejmikowanie*), konfliktbenägenhet (uttryckt bland annat i talesättet: "två polacker — tre åsikter) och anarkism. Dessa uppstod paradoxalt nog som ett resultat av adelns strävan att bygga sin maktutövning på konsensus. Adeln var anhängare av en kollektivistisk tanke att det kring politiska beslut borde råda enighet. Därför borde man debattera ända tills den politiska motståndaren blev övertygad, övertalad eller helt enkelt gav sig och därmed tog sitt ansvar och offrade sin ståndpunkt för nationens bästa. Sedan 1652 ville man alltid ha enhälliga beslut i sejmen. Adeln ansåg att majoritetsbeslut kunde vara odemokratiska då majoriteten kunde skada minoriteten. Därför infördes den fria vetorätten, *liberum veto*. Den innebar att *en* parla-

mentsledamot kunde riva upp parlamentets beslut genom att lägga in ett veto. Tanken var att vetot skulle användas enbart i undantagsfall men det blev föremål för missbruk och under perioder kunde det helt förlama sejmens verksamhet. Långa och bråkiga debatter i sejmen (då alla försökte övertala varandra) och beslutsförlamning gav upphov till det i svenskan rotade uttrycket "polsk riksdag".⁸ Tillståndet i Sejmen och adelns återkommande revolter mot kungen ledde till slut till anarki under den saxiska perioden (1697—1764). Den på det viset försvagade staten kunde inte värja sig mot de aggressiva grannarnas expansionistiska planer. Trots seriösa försök att reformera det politiska systemet under kung Stanisław Augusts styre (1764-1795) lyckades man inte rädda den polska staten. Dess fall 1795 blev ett historiskt trauma, förvärrat av det faktum att det ofta förklarades av både polska och utländska historiker som självförvållat, som resultat av den "polska anarkin".⁹ Uppfattningen om polackernas anarkistiska böjelser och bråkighet har sedan 1700-talet utvecklats till en mäktig stereotyp som lever kvar både i Polen (Szacka 1976, 134—135) och i utlandet. Som varje stereotyp bygger den till en del på observationer, både hämtade ur historien (adelsrepubliken) och nutid (den konfliktfyllda polska inrikespolitiken och den konflikträdda utrikespolitiken t ex inom EU). Som stereotyp är den dock samtidigt en mycket grov generalisering som man inte bör upphöja till sanning. Det problematiska med stereotypen av den polska anarkin är att den flera gånger har använts som politiskt slagträ för att hota polackerna med statens undergång och få dem att acceptera utländskt diktat (t ex sovjetiskt) eller inhemskt auktoritärt styre (t ex under Pilsudski eller under kommunisttiden). Denna stereotyp har fortfarande en sådan potential och kan missbrukas.

⁸ Det tillskrivs Magnus Stenbock som besökte Polen i början på 1700-talet.

⁹ För exempel på polska och utländska röster om den polska anarkin se t ex Lewandowski, 1995, 140-44.

Orsaker till adelskulturens starka inflytande

Adelskulturens starka påverkan på den polska nationella kulturen är först och främst ett resultat av det sätt på vilket den polska moderna nationen formades. Anthony D. Smith urskiljer två (ideal)typer av etniska gemenskaper som låg till grund för uppkomsten av de flesta moderna nationerna i Europa — "lateral, aristocratic ethnies" där den etniska gemenskapen var socialt begränsad till högre samhällsskikt och "vertical, demotic ethnies" som omfattade flera samhällsklasser (Smith 1991, 52-53). Polen utgör exempel på "lateral ethnies" som under den moderna nationsbildningsprocessen "vertikaliserades". Det innebar att den kultur som ursprungligen endast bars upp av adeln och som kallades för "polsk" spreds under 1800-talet till alla samhällsklasser som bebodde det polska territoriet. Samtidigt användes den för att konstruera markörer för modern polsk nationell identitet och skapa symboler och myter som kunde mobilisera polacker kring den moderna nationella idén som inkluderade alla samhällsklasser. Adelskulturen var ett slags förråd där man hämtade element för att bygga den moderna nationella kulturen, men dessa element förändrades naturligtvis under processens gång och mycket glömdes bort eller avvisades och ersattes av helt nya byggstenar, av icke adlig proveniens. Andra samhällsklassers kulturmönster hade länge svårt att konkurrera med adelns på grund av sin svaghet och den polska adelns talrikhet och långa dominans. Borgarklassen var oansenlig i de svagt urbaniserade polska områdena och bestod till stor del av judar och tyskar. De polsktalande böndernas nationella identitet utvecklades mycket sent. Deras långa livegenskap (i den ryska delen av Polen avskaffades den först 1864) gjorde att de länge inte kunde sätta någon prägel på samhället (fmf. Packalén 2001, 39— 62). Adeln hade däremot väl utvecklade egna värden och livsmönster inom alla områden — politik, umgängesvanor, materiell och andlig kultur, och den var också bärare av den polska statsidén. Adeln spelade också en icke obetydlig roll i överföringen av dessa idéer till andra samhällsklasser, främst till bönderna som levde i direkt kontakt med adeln på landet.

Det samhällsskikt som dock i första hand byggde broar mellan den gamla adelskulturen och den moderna polska nationella kulturen var intelligentsian.¹⁰ Intelligentsian i Polen rekryterades i början till stora delar från den pauperiserade adeln vars söner sökte sig försörjningsmöjligheter (Jedlicki 1997, 254; Jedlicki 1999). Det var först och främst allehanda tjänstemannayrken som lockade, eftersom handel och hantverk länge betraktades av tradition som sysselsättningar som var ovärdiga adeln. Med tiden tillkom stora skaror av intelligentsiamedlemmar från andra skikt, främst poloniserade judar och tyskar ur borgerliga hem och senare också polska bondsöner. Dessa attraherades emellertid av värderingar, ideal och vanor med rötter i adelskulturen, även om de inte sällan var kritiska till detta arv. Enligt forskaren Zimand (1976, 102-4) är det efter 1831 berättigat att tala om en sammansmältning av adelskulturens arv med intelligentsians specifika kultur. Det har debatterats mycket i Polen huruvida detta arv påverkade den polska intelligentsian negativt och ledde till dess elitism, exklusiva livsstil och isolering¹¹. Det sistnämnda — dvs. isolationismen — är svår att belägga. Intelligentsian hade nämligen ett demokratiskt-paternalistiskt ideal - att "gå ut till folket" för att sprida upplysning, kunskap och nationellt medvetande. De kulturmönster som intelligentsian skapade blev förebildliga för hela folket. När böndernas eller arbetarklassens söner och döttrar skaffade sig högre utbildning tog de över intelligentsians värderingar och livsstil och med dessa tog de över flera element av adelskulturens arv. Detta skedde även i det kommunistiska Polen trots att regimen genom att främja de lägre klassernas tillträde till universiteten strävade efter att skapa "en ny intelligentsia" med nya värderingar och ideal.

Ett mycket viktigt medium för spridning av adelskulturens värden och ideal blev skönlitteraturen. Under de drygt hundra åren då polackerna var berövade en egen stat var litteraturen en av de få

¹⁰ Intelligentsian kallades ibland i Polen också "klasa umysłowa" (den bildade klassen). Här finns inte utrymme att diskutera den av forskarna vida omdebatterade innebörden i begreppet intelligentsia. För exempel på litteratur i detta ämne se Björling & Pereswetoff-Morath 2005.

¹¹ Detta hävdades av den framstående polske sociologen Józef Chalasiński i en uppmärksam och mycket omdiskuterad essä *Przełom i przełom inteligencji polskiej* från 1958.

arenor där deras nationella aspirationer kunde komma till uttryck. I de litterära verken uttrycktes sorg över det förlorade fosterlandet och ambitioner att återerövra den nationella friheten. Ett återkommande inslag i denna litteratur blev bilderna av den sarmatiska adelns förlorade värld, dess seder och bruk och dess kamp för Polen (se Kamionkowa 1971). Kritik av adeln och anklagelser att dess egoism och anarki hade bragt landet i fördärvet var framträdande men den generella trenden var nostalgi och mytologisering. Det är symptomatiskt att det verk som polackerna har förklarat som sitt nationalepos - *Pan Tadeusz* ("Herr Tadeusz"), skrivet av nationalskalden Adam Mickiewicz, i nostalgiska toner beskriver den polska adeln under den tid då den håller på att förlora sin position i början av 1800-talet. Verket är ett kärleksfullt avsked till den gamla världen och det har lästs av generationer av polacker. En lika kärleksfull skildring av adeln återfinns i ett annat mycket läst verk, *Trilogin*, skrivet av Henryk Sienkiewicz vid förra sekelskiftet. Det är en historisk romantrilogi som i Alexander Dumas' anda handlar om några adelsmäns öden på 1600-talet, deras krigsäventyr och kamp mot Polens fiender. Romancykeln skrevs uttryckligen i syfte att stärka nationalkänslan (*ku pokrzepieniu serc*). Den projicerade myten om den polska adeln som hängiven sitt land, kapabel att resa sig från fall och övervinna sina svagheter och den blev en enorm läsarsuccé. Polska samhällskritiker och sociologer som Brzozowski (1910) och Chałasiński (1958) som är kritiska till adelskulturens arv i Polen, har anklagat *Trilogin* för att ha förgiftat polackernas och särskilt intelligentsians sinnen med "*szlachetczyzna*", dvs. viljan att vara som adeln och ta efter dess livsstil och värderingar.

Trilogin och *Pan Tadeusz* har i generationer varit en självklar del av den polska litterära kanon. De har också filmats¹² och blivit publiksuccéer, vilket tyder på att bilderna av den gamla adelskulturen fortfarande har viss makt att förtrolla polackerna. Dessa två verk är hörnstenarna i den mytiska konstruktionen av adelns Polen, men det finns många fler litterära verk som har bidragit till den genom att prisa livet på herrgårdar och hylla sarmatiska hjältar. En del av dem var av hög litterär kvalitet (t ex Rzewuskis verk) medan andra till

¹² *Pan Tadeusz* har filmats två gånger, senast av Andrzej Wajda 1999.

hörde den vida lästa populärlitteraturen (böcker av Rodziewiczówna, Weysenhoff, Jeske-Choiński). Sist men inte minst bör man nämna betydelsen av flera litterära verk som skrevs på 1600- och 1700-talen men återupptäcktes och lästes senare. Det populäraste bland dem blev utan tvivel J.Ch. Paseks *Memoarer*. Denna bok har influerat generationer av polska författare från Sienkiewicz till Pruszyński, Żukrowski och Wańkowicz. Flera av de moderna polska författarna som Gombrowicz har ofta utmanat myten om adeln och samtidigt fascinerats av den (Błoński 1974).

Älskat och hatat sedan århundraden lever det sarmatiska arvet på olika sätt fortfarande i Polen och inspirerar konstnärer, författare, ideologer och politiker.

Referenser

- Björling, F. & Pereswetoff-Morath A., eds, 2005, *Words, Deeds and Values. The Intelligentsias in Russia and Poland during the Nineteenth and Twentieth Centuries*, (= Slavica Lundensia 22), Lund.
- Błoński, J., 1974, Gombrowicz a ethos szlachecki, *Teksty 191 A*, nr 4.
- Brandes, G., 1890, *Intryck från Polen*, översättning av K. Visen, Stockholm.
- Brown, B., 2003, *The Private Revolution: Women in the Polish Underground Movement*, London.
- Brzozowski, S., 1910, *Tegenda Młodej Polski*, Lwów.
- Bystroń, J. S., 1960, *Dnieje obyczajów w dawnej Polsce. XVI-XVIII wiek*, Warszawa.
- Chałasiński, J., 1958, *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, Warszawa. Första utgåvan 1958.
- Cywiński, B., 1985, *Rodowody niepokornych*, Paris.
- Davies, N., 1981, *God's Playground. A History of Poland*, Oxford.
- Ernest, S., 1984, Misja Solidarności, *Aneks*, nr 34, Paris.
- Hensel L., 1997, Szlachcic - obywatel Europy Środkowej przełomu XVII i XVIII w., *Polska i Węgry w kulturze i cywilizacji europejskiej*, red. J. Wyrozumski, Kraków.
- Herer, W. & Sadowski, W., 1990, The incompatibility of system and culture and the Polish crisis, *Polish Paradoxes*, eds S. Gomułka, and A. Polonsky, London.
- Janion, M. & Zielińska, M., red., 1983, *Style zachowań romantycznych*, Warszawa.

- Jasnowski, J., 2008, *Poland in the Eyes of the Western Travellers during the Period of Grand Tour*, Copenhagen.
- Jedlicki J., 1997, Rodowód inteligencji polskiej na tle środkowo-europejskim, *Polska i Węgry w kulturze i cywilizacji europejskiej*, red. J. Wyrozumski, Kraków.
- Jedlicki, J., 1999, *A Suburb of Europe. Nineteenth-Century Polish Approaches to Western Civilisation*. Budapest.
- Jedynak, B., 1996, *Obyczaje domu polskiego w czasach niewoli 1795—1918*, Lublin.
- Jedynak B., 2004, *Dotychczasowe obyczaje narodowe Polaków*, Lublin.
- Johansen, K, 2002, Polska dräkter, *Modelejon - Manligt Mode 1500-tal 1600-tal 1700-tal, Livrustkammaren*, red. L. Rangström m.fl, Stockholm.
- Kamionkova, J., 1971 *Romantyczne dnietye stereotypu sarmaty*, Studia romantyczne, Wrocław.
- Kitowicz, J., 1970, *Opis obyczajów zapanowania Augusta III*, oprac. R. PoUak, Kraków.
- Król, M., 1981, O „Tezach” kilka uwag krytycznych, *Zeszyty informacyjne BIPS*, Gdańsk, sierpień.
- Krzemińska, M., 1997, Szlachta. Nie tylko w muzeum, *Nim będzie w>apom-niana. Szkice o Kulturze PKL-u*, red. S Bednarek, Wrocław.
- Krzyżaniakowa, J., 1992, Poland as 'Antemurale Christianitatis'. The Political and Ideological Foundations of the Idea, *Polish Western Affairs*, V.XXXIII, no.2.
- Leśniakowska, M., 1992, Dwór - w stronę utopii retrospektywnej, *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski, Warszawa.
- Lewandowski, E., 1995, *Charakter narodowy Polaków i innych*, Londyn-Warszawa.
- Łoziński, W., 1974, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków.
- Nowak, S., 1979, *System wartości społeczeństwa polskiego*, Studia Socjologiczne, nr 4 (75), Warszawa.
- Ossowska, M., 1986, *Etos rycerski i jego odmiany*, Warszawa.
- Ossowska, M., 1947, Inteligent polski na de grup towarzyskich Europy Zachodniej, *Mysł Współczesna*, maj 1947.
- Packalén, M. A., 2001, *Under två kulturers ok. Allmogeskildringar i den polska och svenska 1800- och 1900-talslitteraturen*, Uppsala.
- Packalén, M.A. 2004, The Polish Mother Figure on Trial: Some Preliminary Thoughts on Selected Works by Natasza Goerke and Olga Tokarczuk, *The New Woman and the Aesthetic Opening. Unlocking Gender in Twentieth-Century Texts*, ed. E. Witt-Brattström, Södertörn Academic Studies 20, Södertörns högskola.

- Penn, S., 2005, *Solidarity's Secret. The Women Who Defeated Communism in Poland*, Ann Arbor.
- Porębski, M., 1962, *Malowane dni*, Warszawa.
- Ricoeur, P., 1994, Jakiego etosu potrzebuje Europa, *Europa jutra*, red. P. Kosłowski, Lublin.
- Rottenberg, A., 1985, Polski barok współczesny. *Zeszyty literackie* nr 11, Paris.
- Reykowski, J., 1983, Rozum i serce, *Gwałt i perswazja*, Warszawa.
- Rostworowski M., red., 1983, *Polaków portret wiosny*, Warszawa. Smith, A. D., 1991, *National Identity*, London.
- Stefanowska, Z., red., 1976, *Przemiany tradycji barskiej*, BN, ser.I, nr 108, Wrocław.
- Szacka, B. 1976, Współcześni Polacy a dziedzictwo Polski szlacheckiej, *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa.
- Tazbir, J., 1983, *Kultura szlachecka w Polsce*, Warszawa.
- Tazbir, J., 1976, *Kultura szlachecka. Narodziny i rozwój nowoczesnej kultury polskiej*, Wrocław.
- Trepka Nekanda, W., 1963, *Uber generations plebeorum* (kallad *Tiber Chamorum*), Wrocław.
- Toeplitz, K.T., 1982, Co było, co jest, co być musi, *Polityka*, nr 1, 20, luty.
- Törnquist-Plewa, B., 1992, *The Wheel of Polish Fortune, Myths in Polish Collective Consciousness during the First Years of Solidarity*, Lund.
- Törnquist-Plewa, B., 2000, Contrasting Ethnonationalisms: Eastern Central Europe (Poland, Hungary, Slovakia, Czech Republic), *language and Nationalism in Europe*, eds S. Barbour & K. Carmichael, Oxford.
- Törnquist-Plewa, B., 2002, The Complex of the Unwanted Child. Meanings of Europe in Polish National Discourse, *Meanings of Europe in National Discourses*, eds B. Stråth & M. af Malmborg, London.
- Törnquist-Plewa, B., & Malmgren, A., 2007, *Homophobia and Nationalism in Poland*, (— Trondheim Studies on East European Cultures and Societies, no.23, dec 2007).
- Walas, T., red, 1995, *Narody i stereotypy*, Kraków.
- Walczewska, S., 2000, *Damy, rycerze i feministki*, Kraków.
- Walicki, A., 1983, *Miedzy filozofia religią i polityką*, Warszawa.
- Walicki A., 1982, *Philosophy and Romantic Nationalism: The Case of Poland*, Oxford.
- Wasilewski, A., 1983, Wschód, Zachód i Polska, *Gwałt i perswazja*, Warszawa.
- Wedel, J., 1990, The ties that bind in Polish society, *Polish Paradoxes*, eds S. Gomułka and A. Polonsky, London .

- White, S., Gardener J., Schöpflin G., 1987, *Communist Political System. An Introduction*, London.
- Wiercińska, J. 1976, O »dworkowej iustracji« w XIX wieku, *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa.
- Zimand, R. 1976, Trzy pytania w przedmiocie szlachetczyzny, *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa.
- Zajączkowski, A. 1961, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce. Ideologia a struktury społeczne*, Wrocław.
- Zajączkowski, A. 1967, *Hauptelemente der Adelskultur in Polen*, Marburg.
- Zajączkowski, A. 1993, *Szlachta polska. Kultura i struktura*, Warszawa.

Summary

The Manor and the Madonna. The Heritage of the Polish Nobility Culture in Contemporary Poland.

In accordance with the tradition within cultural history studies that focuses on how "the old" endures in "the new", transformed but still recognizable, this article gives an overview of and discusses those elements of the culture of the Polish nobility that still have relevance today.

The author starts by pointing out those very specific traits of the culture of the Polish nobility that distinguished it from noblemen in other countries: their large proportion (10%) of the population and the vast range of privileges and rights, such as tax exemption, almost total control of the legislation or the right to elect the king.

This is followed by a presentation and an analysis of those elements of the nobility heritage that have left their mark on Polish culture generally. The first section discusses the Polish manor, its place in the history of Polish architecture, literature and national imagination. Then there is an analysis of such values as honour and dignity and of the manners and customs that survived through the ages: generosity, hospitality, the importance of hierarchies. A special section describes women's position in the Polish nobility culture and how this influenced the status of Polish women later.

The two following sections deal with religious and political culture. The author argues that the strong connection between Catholicism and national identity, so typical of Polish society, has its roots in the culture and ideology of the seventeenth century Sarmatian nobility. Likewise, the Polish kind of religiosity with its cult of the Virgin Mary and the focus on

rituals and other extrovert manifestations of faith was shaped under the influence of Sarmatian and Baroque culture.

As for political culture, it may be argued that Polish society inherited from the nobility culture a strong tradition of freedom and a democratic idea that state power must be shared and those in power have to be supervised. These convictions led the Poles to rebel against oppressing powers many times in the course of history. In this context, the cult of armed struggle and a stereotype of Polish anarchistic behaviour are also discussed as a living part of the nobility heritage.

The concluding section contains reflections on the reasons for such lasting influence of this culture. The author seeks explanations in historical and sociological factors (the way that the modern Polish nation was built, the function of the intelligentsia as a link between the old nobility culture and modern Poland) as well as in the role literature and popular culture have played in mythologizing the vanished world of the Polish nobility.

[...] vi dröjde oss kvar i ett meningsutbyte om skrivandet av en roman i första person, vars berättare skulle utelämna eller förvränga fakta och göra sig skyldig till olika mot-sägelse, som skulle tillåta några få läsare — ytterst få läsare — att ana en ohygglig eller banal verklighet.

(Borges 1991,19)

Inledning

Boris Pasternaks två föregivet självbiografiska prosaverk, *Ochrannaja gramota* (1929-1931) och "Ljudi i položenija" (1956) lever ett slags dubbelliv: å ena sidan har de senaste decenniernas forslming (särskilt med avseende på det tidigare verket) lett till en allt djupare förståelse av texternas egenart och komplexitet, å andra sidan behandlas de emellanåt fortfarande som biografiskt källmaterial.¹³ Denna artikel vill bidra till en ytterligare problematisering av det självbiografiska elementet i dessa verk genom att rikta uppmärksamheten mot *sambandet* mellan de anförda "faktauppgifterna" och verkens inre och yttre form.

Lazar Fleishman visar i sitt grundläggande arbete *Boris Pasternak v dvadcatye gody* (1981) på det djupt dialogiska draget i *Ochrannaja gramota (OG)*. Genom en skrupulös kontextualisering kan han kasta ljus över tematiska linjer, enskilda motiv och gåtfulla detaljer som

¹³ Se t.ex. Dmitrij Bykovs biografi (2007).